

שילוח הקן: בין הלכה להשקפה בפסיקתו של הרמב"ם

שנינו במשנה (ברכות ה, ג, ומעין זה במקבילה מגילה ד, ט): 'האומר על קן צפור יגיעו רחמיהו ועל טוב יזכר שמך, מודים מודים - משתקין אותו'. ובגמרא (ברכות לג, ב) נחלקו אמוראים בטעם ההלכה:

בשלמא מודים מודים משתקין אותו - משום דמיחזי כשתי רשויות, ועל טוב יזכר שמך - נמי משמע על הטובה ולא על הרעה, ותנן חייב אדם לברך על הרעה כשם שמברך על הטובה. אלא, על קן צפור יגיעו רחמיהו מאי טעמא? - פליגי בה תרי אמוראי במערבא, רבי יוסי בר אבין ורבי יוסי בר זבדא; חד אמר מפני שמטיל קנאה במעשה בראשית, וחד אמר מפני שעושה מידותיו של הקדוש ברוך הוא רחמים, ואינן אלא גזרות.

וברמב"ם בפירוש המשנה פסק כמ"ד האחרון. במשנת ברכות כתב:

ענין אומרו על קן צפור יגיעו רחמיהו הוא שיאמר כשם שחסת על קן צפור ואמרת לא תקח האם על הבנים כך חוס עלינו, שהאומר כן משתקין אותו לפי שהוא אומר שטעם מצוה זו בגלל רחמי הקדוש ברוך הוא על העוף, ואינו כן, לפי שאילו היה דרך רחמים לא היה מתיר השחיטה כלל, אלא היא מצוה שמעית שאין לה טעם.

ובפירושו למשנת מגילה:

ועל קן צפור יגיעו רחמיהו, לפי שזה שנאמר לא תקח האם על הבנים אינו מחמת חמלה מאת ה', אלא גזרת הכתוב היא.

גם במשנה תורה (הל' תפילה ט, ז) פסק כמ"ד זה:

כל האומר בתחנונים מי שריחם על קן ציפור שלא יקח האם על הבנים או שלא ישחוט אותו ואת בנו ביום אחד ירחם עלינו, וכיוצא בענין זה, משתקין אותו, מפני שמצוות אלו גזרת הכתוב הן ואינם רחמים, שאילו היו מפני הרחמים לא היה מתיר לנו שחיטה כל עיקר.

בהסבר הכרעת הרמב"ם כמ"ד זה כתב הלח"מ 'דמסתבר טפיל'. אחרים ראו בשקלא וטריא בין רבה לאביי מקור להכרעתו (ראה למשל 'יש סדר למשנה' ועוד). אלא שלכאורה הכרעה זו סותרת את שיטת הרמב"ם במורה נבוכים, בו (בחלק ג פרק מח) הטעים הרמב"ם את מצות שילוח הקן כך (בתרגום אבן תבון):

וכן אסר לשחוט אותו ואת בנו ביום אחד להישמר ולהרחיק לשחוט משניהם הבן לעיני האם, כי צער בעלי חיים בזה גדול מאוד, אין הפרש בין צער האדם עליו וצער שאר בעלי חיים, כי אהבת האם ורחמיה על הוולד אינו נמשך אחר השכל רק אחר פועל הכוח המדמה הנמצא ברוב בעלי חיים כמו שנמצא באדם. והיה זה הדין מיוחד בשור ושה, מפני שהם מותר לנו אכילתם מן הבייתות הנהוג לאוכלם, והם אשר תכיר מהם האם את הוולד. וזהו הטעם ג"כ בשילוח הקן, כי הביצים אשר שכבה האם עליהם והאפרוחים הצריכים לאמם על הרוב אינם ראויים לאכילה וכשישלח האם ותלך לה לא תצטער בראות לקיחת הבנים¹, ועל הרוב יהיה סיבה להניח הכל² כי מה שהיה לוקח ברוב הפעמים אינו ראוי לאכילה. ואם אלו הצערים הנפשיים חסה תורה עליהם בבהמות ובעופות, כל שכן בבני אדם.

את הקושיא כיצד הוא נותן טעם למצוה שבגמרא נאמר עליה שאינה רחמים אלא 'גזירות', מיישב הרמב"ם בהמשך דבריו:

ולא תקשה עלי באומרים על קן צפור יגיעו רחמיה וגו', כי הוא לפי אחת משתי הדעות אשר זכרנו, רצוני לומר דעת מי שחושב שאין טעם לתורה אלא הרצון לבד. ואנחנו נמשכנו אחר הדעת השני.

כוונתו בשתי הדעות הללו למה שכתב בתחילת פרק כו מהחלק השלישי:

כמו שחלקו אנשי העיון מבעלי התורה אם מעשיו יתעלה נמשכים אחר חוכמה או אחר הרצון לבד, לא לבקשת תכלית כלל, כן חלקו זאת המחלוקת בעצמה במה שנתן לנו מן המצוות, שיש מי שלא יבקש לזה סיבה כלל ויאמר שהתורות כולם נמשכות אחר הרצון לבד, ויש מי שיאמר שכל מצוה ואזהרה מהן נמשכת אחר החוכמה, והמכוון בה תכלית אחת, ושהמצוות כולם יש להם סיבה, ומפני התועלת ציווה בהם, והיות לכולם עילה, אלא שאנחנו נסכל [=נעלם מאיתנו] עילת קצתם ולא נדע אופני החכמה בהן.

במחלוקת זו אם יש טעמים למצוות או לא³ פסק שם הרמב"ם כאפשרות הראשונה: 'הוא דעתנו כולנו, ההמון והסגולות, וכתובי התורה מבוארים בזה, חוקים ומשפטים צדיקים, משפטי ה' אמת צדקו יחדו', עיי"ש באריכות, וכן בפרק לא. נחזור אם כן לדבריו בפרק מח: את הסתירה בין הסברו למצוות שילוח הקן לבין

1 הרמב"ם לשיטתו שהלאו הוא לקיחת האם עם הבנים (ספה"מ ל"ת שו, פיה"מ מכות הקדמה לפרק שלישי, ועי' הע' 1 בהקדמה לפרק שילוח הקן במסכת מכות מהדורת שוטנשטיין), ומכאן הדמיון ל'אותו ואת בנו'.

2 ציווי זה יגרום למשלח לא לקחת שום דבר מהקן.

3 ובפירוש עץ חיים לר"י חגיז (הובא בתוספות אנשי שם) על המשנה בברכות, פרש שכוונת הרמב"ם למחלוקת ר"ש ורבנן אי דרשינן טעמא דקרא, ומתוך כך הקשה עליו, עיי"ש.

דברי הגמרא מיישב הרמב"ם 'תנאי היא' - המ"ד בגמרא סבר כשיטה שאין טעמים למצוות, ואילו הרמב"ם סובר כמ"ד שיש טעמים למצוות. ואכן גם במצוה זו של שילוח הקן מצינו בחז"ל דעה התואמת לשיטת הרמב"ם, וז"ל המדרש (דברים רבה ליברמן ריש כי תצא, הובא במעשה רוקח על הרמב"ם בהלכות תפילה שם):

ולמה התינוק נימול לשמונה ימים, שנתן הקדוש ברוך הוא רחמיו עליו להמתין לו עד שיהא בו כח, וכשם שרחמיו של הקדוש ברוך הוא על האדם כך רחמיו על הבהמה, מניין, שנאמר ומיום השמיני והלאה ירצה, ולא עוד אלא שאמר הקדוש ברוך הוא, אותו ואת בנו לא תשחטו ביום אחד. וכשם שנתמלא הקדוש ברוך הוא רחמים על הבהמה כך נתמלא רחמים על העופות, שנאמר כי יקרא קן צפור לפניך.

ברם, עדיין קשה, שהרי הרמב"ם עצמו הכריע בפירוש המשנה כאותו מ"ד שפירש את דברי המשנה לאור השיטה שאין טעם למצוות, ובמשנה אין חולק, והרי הלכה כסתם משנה, וכיצד אם כן מכריע כאן הרמב"ם במורה כמדרש ובניגוד לסתם משנה. אלא שכבר יסד הרמב"ם (בפיהמ"ש לסנהדרין י, ג; הובא ביד מלאכי רכ), בנוגע למחלוקת התנאים אם אנשי סדום עומדים בדין, שבענייני אמונות ודעות לא מתקיימים כללי ההלכה הרגילים: 'כבר הזכרנו לך כמה פעמים שכל מחלוקת שתהיה בין החכמים ואינה תלויה במעשה אלא קביעת סברה בלבד אין מקום לפסוק הלכה כאחד מהם; כך גם בפיהמ"ש לסוטה (ג, ד-ה), בנוגע למחלוקת אם זכות תולה במים המרים או לא: 'וכבר אמרתי לך לא פעם שאם נחלקו חכמים באיזה השקפה ודעה שאין תכליתה מעשה מן המעשים הרי אין לומר שם הלכה כפלוגי'. ושוב (בפיהמ"ש שבועות א, ד) בנוגע למחלוקת על הזיקה בין החטא לבין הקרבן המכפר: 'ומחלוקת זו אין לומר בה הלכה כדברי פלוגי, לפי שהוא דבר מסור לה' יתרום ויתהדר... וכבר ביארנו שכל סברה מן הסברות שאין בה מעשה מן המעשים שנחלקו בה חכמים לא נאמר בה הלכה כפלוגי'. וכ"כ הרמב"ם בספר המצוות ל"ת קלג בנוגע למחלוקת אם זר שאכל תרומה רק לוקה או גם חייב מיתה בידי שמים.

פסק אם כן הרמב"ם במורה כנגד סתם משנה, והכריע שיש טעם למצוות שילוח הקן כיוון שיש שיטה כזו בחז"ל, ואע"פ שהיא נגד סתם משנה מכל מקום במחלוקת אמונית אין אנו כפופים לכללי ההלכה. אלא שכאמור יש כאן סתירה בדברי הרמב"ם עצמו, שהרי במשנה תורה הוא פסק כאותה משנה⁴. ובשלמא אם היה מפרש את המשנה כטעם האומר שמטיל קנאה במעשה בראשית, ניחא, אך כיוון שפירש, מאיזה טעם שיהיה, את המשנה, הן בפיהמ"ש והן במשנה תורה, כמ"ד שעושה מידותיו של הקב"ה רחמים ואינן אלא גזירות, היה צריך לכאורה לפסוק נגד

4 ודווקא בשו"ע השמיט הלכה זו; ראה יש סדר למשנה (ברכות שם).

אותה משנה גם במשנה תורה, ולא רק במורה נבוכים⁵. בקצרה: צירוף פסיקתו של הרמב"ם כסתם משנה שמשתיקין אותו, עם פרשנות כאותו אמורא שעושה מידותיו רחמים ואינן אלא גזירות, עומד בסתירה לשיטתו במו"נ שיש טעם למצוות.

★ ★ ★

אם לא נרצה להיכנס בדחוקים שונים, ולטעון שאין סתירה בין טעם המצווה שנתן הרמב"ם במורה לבין הסברו בפירוש המשנה ובמשנה תורה, או לחילופין לטעון שחזר בו הרמב"ם בין פיהמ"ש ומשנ"ת לבין המורה, נראה יהיה לומר דבר מחודש ביחס שבין הלכות מעשיות לבין יסודות אמוניים. בהלכה המעשית מחויב הרמב"ם לשיטת התלמוד, וכפי שכתב בהקדמת משנה תורה:

אבל כל הדברים שבתלמוד הבבלי חייבין כל בית ישראל ללכת בהם וכופין כל עיר ועיר וכל מדינה ומדינה לנהוג בכל המנהגות שנהגו חכמים שבתלמוד ולגזור גזירותם וללכת בתקנותם, הואיל וכל אותם הדברים שבתלמוד הסכימו עליהם כל ישראל, ואותן החכמים שהתקינו או שגזרו או שהנהיגו או שדנו דין ולמדו שהמשפט כך הוא הם כל חכמי ישראל או רובן, והם ששמעו הקבלה בעיקרי התורה שבעל פה כולה איש מפי איש עד משה רבנו.

קבלת כלל ישראל נוגעת בענייני מעשה, לא בענייני מחשבה. אין כוונת הדברים שאין עיקרי אמונה, שהרי מי לנו כרמב"ם שהגדיר י"ג עיקרים שמחייבים לדעתו כל אחד מישראל, אלא כוונתנו לנושאים אחרים בהם נחלקו חכמי ישראל, שם אין לדעת הרמב"ם הכרעה הלכתית, דהיינו אין קבלה מחייבת של כלל ישראל כשיטה מסוימת. החידוש הוא שאף בהלכות מעשיות המבוססות על יסודות אמוניים, אף שם אין אנו מחויבים אלא למה שקבלו כלל ישראל, והם קבלו את מעשים דייקא. יוצא אם כן מחזה מעט משונה: כאשר נשתק את האומר על קן צפור יגיעו רחמיו, נאמר לו שעם ישראל קיבל שצריך לשתק אותו בגלל שיש מ"ד שסובר שמידותיו של הקב"ה אינן אלא גזירות, ואנו מחויבים לאותו מעשה של שיתוק שנתקבל בכלל ישראל; אך איננו מחויבים לחשוב כאותו מ"ד, ויכולים אנו לסבור שמידותיו של הקב"ה רחמים כפי שדרש המדרש. "זו דעתי בדבר זה, ומי שיחלוק בדבר זה – יחלוק"⁶!

5 וכבר עמד על הסתירה בתוספות יו"ט (ברכות שם).

6 מתוך תשובת הרמב"ם לחכמי לונל, שו"ת הרמב"ם סי' ש.